

УДК 008

Кучменко Е. М., Кучменко Б. А.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК КОМПЛЕКСНА КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто поняття «цивілізація» як культурно-історичне утворення крізь призму історії.

Цивілізація як великомасштабне культурно-історичне утворення постає як сфера особливої уваги того гуманітарного знання, що ознайомлює з різноманітними історіями народів, країн, культур, держав і т. ін. у їх співвіднесеності як із загальним здобутком світової культури, так і з сучасною духовністю. Саме через таке розуміння забезпечується глибоке та всебічне засвоєння досвіду, осмислення різних подій та явищ світової історії як культурного здобутку.

Чи реальна цивілізація як загальне начало? На це запитання найпростіша відповідь щодо буття цивілізацій полягала б у тому, що «все ж таки вони існують», та потрібні дещо інші ментальні засоби, щоб побачити і відмінності між цивілізаціями Заходу і Сходу, і складні зміни їх зі збереженням спадковості, і їх багатофункціональну, а часто і суперечливу структуру.

Зверненню до категорії «цивілізація» видатних істориків останніх двох століть сприяла потреба в максимально загальній конструкції, яка містила б якомога більше компонентів і параметрів, але так, щоб ці компоненти можна було побачити в дослідженні одного історика чи групи їх. Найпростіше визначення, яке задовольняло б ці вимоги, повторюється (чи мається на увазі) у великій кількості праць і полягає в тому, що цивілізація – це «сукупність матеріальних, політичних і духовно-моральних досягнень і характеристик суспільства» [1]. Більш розгорнуті дефініції охоплюють перелік значної кількості компонентів. Конкретизація таких інтегральних визначень породжує узагальнені описи цивілізації як диференційованої сукупності компонентів і характеристик. За іншим визначенням, цивілізація – це «цілісна суспільна система, яка само-розвивається і яка включає в себе всі соціальні та несоціальні компоненти історичного процесу,

всю сукупність створених людиною матеріальних і духовних об'єктів» [2].

Можна погодитися з тим, що такий підхід дає змогу уникнути детерміністського редуціонізму. Проте це досягається через відмову від з'ясування сутнісного начала, базисних чинників, саме які створюють цілісність і визначають суспільство, зміст поняття «цивілізація».

Пропонуємо кілька визначень, зумовлених намаганням розширити і конкретизувати «сутнісний зміст», без якого не може функціонувати цивілізація.

«Цивілізація – це сукупність засобів буття і засобів діяльності групи людей, яка виражається у: 1) матеріальному житті; 2) інтелектуальному житті; 3) моральному житті; 4) у політичній і соціальній організації групи, яка розглядається» [3].

«Кожна цивілізація визначається сукупністю ідей і політичних інститутів, умовами матеріального і культурного життя, продуктивними силами і суспільними відносинами, усіма виявами релігійної, інтелектуальної та художньої діяльності» [4].

«Цивілізацію утворює рівень розвитку суспільства, для якого характерні наявність розвинутої технології, господарської спеціалізації, виробництво предметів розкоші, торгівля з віддаленими країнами, централізоване управління економікою, соціальна стратифікація, міста як великі адміністративні центри, розвинуті правові інститути, постійні армії, військові відомства, спеціалізація озброєння, державна форма правління, релігія олімпійського чи монотеїстичного типу, кодифікована історія, монументальна архітектура і мистецтво» [5].

Характеристики буття чи діяльності, які даються в таких «інтегральних», а, по суті, описових концепціях, справді суттєві для будь-якого

суспільства – без визначення його цілісності і суб'єктивності у світовій історії. Їх, як зазначає Б. С. Єрасов, можна віднести до будь-якого досить складного утворення, до всього людства чи до тієї чи іншої його частини, рівня і різновиду організації [6]. На більш високому рівні абстракції порівняно з формаційним підходом інтегральний принцип може бути використано для розгляду суспільства взагалі, у найзагальніших його характеристиках. Проте дуже важко співвіднести цей принцип з цілком визначеними чинниками, які і створюють цивілізаційну різноманітність історії, виявити ті основи, на яких постає конкретне суспільство, що становить одну з одиниць світової історії.

Є багато описових визначень цивілізації, які різняться лише кількісно чи за ступенем узагальнення блоків, що включаються до цивілізації. Самі по собі вони ще не дають можливості виявити ті принципи визначеності суспільства, які створюють його цивілізаційну самобутність, тобто його буття як окремого суспільства, принципи функціонування, структуру і взаємодію компонентів. Відсутність зазначених критеріїв визначення конкретного суспільства дуже часто призводить до того, що ці визначення поширюються на різні суспільства, у тому числі етнічні й національні. Тоді виникають «локальні національні» і навіть «етнічні» цивілізації.

Інколи кількість компонентів зростає, тоді (як, скажімо, у праці Г. Мишо і Е. Марка «До науки про цивілізації») цивілізація охоплює всю реальність, у тому числі біосоціальну систему та екосистему, на різних етапах її освоєння [7]. Термін «цивілізація» використовується як синонім до поняття «суспільство» у широкому значенні, втілюючи не лише єдність матеріальної і духовної культури, а й систему взаємодії з природним середовищем і біологічні фактори буття. Часто для визначення такої цивілізації послуговуються метафорами «динамічний симбіоз» чи «ансамбль». Так, Г. Мишо і Е. Марк визначають цивілізацію як «ансамбль важливих проявів людського у минулому і сучасному» [8], що робить поняття вкрай розмитим і невизначеним.

Будь-яке складне суспільство, яке вийшло з якогось «примітивного» стану, можна назвати цивілізацією, а тому кількість їх значно зростає. Так, згідно з деяким дослідженням, навіть у тропічній Африці виокремлюють багато цивілізацій, починаючи зі стародавніх, які мали розвинутий поділ праці, побудували міста й держави, засвоїли ремесла й науки, створили власні архітектурні стилі, проклали торговельні шляхи в інші країни тощо [9].

Під час використання переліку розгорнутих характеристик рівня розвитку термін «цивіліза-

ція» стає надзвичайно широким та еkleктичним, придатним лише для узагальненого опису різних сторін складних історичних спільнот і для створення переліку, які не розкривають, наскільки обґрунтоване введення кожної з характеристик і яке їхнє співвідношення.

Вичерпну оцінку таких підходів дав П. Сорокін, який указував передусім, що за такого підходу дослідник має справу радше з набором (нагромадженням) різнорідних елементів, що не мають достатнього причиново-змістовного зв'язку і з'єднані внаслідок рядорозташування їх (це дало підстави П. Сорокіну й іншим критикам іронічно назвати такі набори «списком білизни до прання»). Ми ще повернемося до розгляду його критики, яка істотно вплинула на цивілізаційну теорію.

Інколи до основоположників комплексного матеріалістичного підходу у вивченні цивілізації відносять знаменитого арабського вченого початку занепаду арабо-мусульманської цивілізації Ібн Халдуна (пом. у 1406 р.), який визначив положення соціокультурного підходу до вивчення цивілізацій. Для цього є певні підстави, бо його підхід ґрунтувався на виявленні механізму соціополітичної організації, який уможливило подолання первинного локалізму родоплемінних спільнот, а також міста і села. Серед комплексу соціоутворювальних чинників (нагромадження засобів існування, розподіл праці, обмін, власність, відокремлення міста і т. ін.) він виділив значення в цьому механізмі принципів аскриптивної соціальності та етатизму і розкрив динаміку їх, яка призводить до зміни періодів інтеграції і занепаду суспільства. Втім його підхід можна вважати комплексним матеріалістичним підходом, який виявляє загальнотипологічні характеристики суспільства, а не цілісність його як стійкої соціокультурної системи, що забезпечує довготривалість в історії. Тому цілком виправдано дослідник його творчості С. М. Бацієва відкидає частий переклад основного терміна англійською чи французькою, яким Ібн Халдун визначив предмет своєї «нової науки» – у м р а н, – як «цивілізація», натомість надаючи перевагу термінові «соціальне життя» [10].

Слід зазначити, що Ібн Халдун був «уведений в науковий обіг» тільки в 60-х рр. ХХ ст., через п'ять з половиною століть після його смерті завдяки перекладові «Муккадіми» й інших його праць французькою та англійською мовами в 40–50-х рр., а також завдяки дослідженням французького історика І. Лакоста, що сприяло поширенню історичних горизонтів європейської макросоціології.

Реакція на засилля релігійно-світоглядного розуміння світу привела у ХІХ ст. до інтенсивного зростання ролі науково-матеріалістичного на-

пряму, за якого цивілізація поставала як продукт більш високого рівня розвитку, який виходить за межі «природного» суспільства з його природними продуктивними силами. Цей напрям, у межах якого формувалася і марксизм, перейняв просвітницький термін «цивілізація», перетворивши його на інструмент комплексного матеріалістичного підходу, який убачає критерій розвитку насамперед у рівні матеріальної культури.

Протягом ХІХ ст. виходять ґрунтовні праці вчених, які описують цивілізацію різних європейських країн у сукупності її основних компонентів, серед яких розглядають передовсім продуктивні сили і соціальний устрій, потім політичний режим і культуру. Згодом з'являється чимало досліджень з історії «світової цивілізації», покликаних не тільки пояснити розмаїття матеріально-предметного світу, який постав перед людиною нового Заходу, а й виявити закономірності феноменального розвитку індустріального суспільства, яке в ХVІІ–ХІХ ст. докорінно змінило Західну Європу і дало змогу їй розпоряджатися долями багатьох народів земної кулі. Природно, що визначальними для цього напрямку були матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання і зумовлені ним відносини.

У матеріалістичному підході цивілізацію розглядають, як це і було закладено з самого початку, як антитезу «природному» станові суспільства, яке вивчають етнографи, як рівень розвитку, коли воно долає свою залежність від природи й оточення, як складне суспільство, якому властиві продуктивний тип господарювання, функціональний поділ різних сфер і рівнів життя, що забезпечують диференціацію та координацію діяльності. Таке застосування терміна «цивілізація» визнали в своїх роботах видатні вчені, які вивчають процеси переходу від ранніх, примітивних суспільств до складніших, сумісних із сучасним світом [11]. Він бере початок від відомого американського етнографа Л. Моргана (1818–1881), фундаментальну працю якого – «Стародавнє суспільство» – опубліковано в 1877 р. Проте предметом дослідження було насамперед «примітивне» суспільство, яке можна вивчати й нині. Концепцію Морган сформував на основі докладного вивчення культури індіанців Північної та Центральної Америки в період створення США та інших держав регіону.

У своєму визначенні двох типів суспільства Морган виходить з того, що примітивне суспільство засновано на принципах спільного походження і родинних стосунків. Для цивілізованого суспільства характерний розвиток матеріальних продуктивних сил, функціональний поділ праці, розширення системи обміну товарами, поява приватної власності на землю, концентрація ба-

гатства, поділ суспільства на класи і формування держави. Серед дослідників, які звернули особливу увагу на дослідження Л. Моргана, К. Маркс і Ф. Енгельс. К. Маркс зробив багато виписок з праць цього етнографа, істотно прокоментував їх. Але у 1883 р. К. Маркс помер, не реалізувавши свій план щодо аналізу переходу до класового суспільства. Цей задум утілює Ф. Енгельс, який 1884 р. опублікував книжку «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Послідовний матеріалізм привів не стільки самих К. Маркса і Ф. Енгельса, скільки їхніх наслідувачів до формулювання формаційної теорії, в якій історія зводилася до «всесвітнього історичного процесу» на основі «зростаючого руху», зумовленого «діалектичною взаємодією» матеріальних продуктивних сил і виробничих відносин. При цьому цивілізація і далі була начебто другорядною характеристикою «класового суспільства», досить важливою з ідеологічного погляду, яка, проте, не має значення під час аналізу господарських укладів, соціальних відносин та політичної боротьби. Лише уникнувши «матеріалістичного детермінізму» і зберігши багатофактурний підхід, історики й соціологи змогли залишитися у руслі цивілізаційних досліджень.

У цьому руслі досліджував ранні періоди людської історії Г. Чайлд (1892–1957), який приділяв особливу увагу періодові «неолітичних революцій», що означав упровадження землеробства й утворення сільських общин. Це супроводилося й «урбаністичною революцією», тобто зростанням кількості міст, процесом, який зумовив до формування нових соціальних порядків. Згідно з його концепцією, міста – символ і результат цивілізаційного процесу, їхня роль полягає у стимулюванні й закріпленні професійної і соціальної диференціації замість попередніх синкретичних систем сільського суспільства.

Р. Редфілд (1897–1958) на матеріалі культурно-антропологічних досліджень у Центральній Америці сформулював концепцію, в якій зіставив «народне» і «міське» суспільство. Народному суспільству властиві соціальна однорідність, сильна групова солідарність, синкретизм культури та її ізоляваність, «народна мудрість» і відсутність письмової традиції. Саме з містом Р. Редфілд пов'язував цивілізаційний устрій життя, який включає нові системи комунікації й інтеграції і заснований на політичній владі, письменності та релігії. Власне в місті формується висока культура, що містить відособлені компоненти: знання, соціальні вчення, філософію й естетику. Носіями цих компонентів стає освічена еліта, яка уникнула безпосередньої участі в матеріальному виробництві. Ускладнення духовного життя суспільства приводить до поділу його на «велику» і «малу» традиції [12].

Отже, прихильники матеріалістичного підходу не ігнорували ролі духовних чинників, проте пріоритетним вважали тип технології чи соціальності. У загальному вигляді ознаки цивілізованості, що їх виокремила школа культурного матеріалізму, охоплюють розвиток землеробства й ремесла, класове суспільство, наявність держави, міст, торгівлі, приватної власності, грошей, а також монументального будівництва, «досить» розвинутої релігії, письменства тощо.

Становлення теорії цивілізацій відбувалося паралельно з формуванням класичної спільної соціології. До завдань цієї науки також належало формулювання загальних принципів функціонування суспільства, в яких було б пояснено й окремі феномени. Проте ці науки розмежовувались. У період між двома світовими війнами в соціології спостерігаємо тяжіння до вивчення сучасного суспільства. Раніше сучасна проблематика розглядалася значною мірою на основі зіставлення з минулими періодами того самого й інших суспільств. Саме такі підходи К. Маркса і М. Вебера. Для Маркса західне суспільство його часу було стадійним утворенням на межі минулого і майбутнього. Для М. Вебера важливим засобом виявлення характеру сучасного йому європейського суспільства було зіставлення шляхів становлення Європи і східних суспільств. Нова соціологія зосереджувалася на вивченні структурно-функціональних принципів соціальної регуляції сучасного суспільства в його класовому і культурному (зокрема й субкультурному) розмаїтті.

Таке звуження сфери наукових інтересів, без сумніву, сприяло становленню власне соціології в багатьох аспектах. Найяскравіший прояв цього – широке застосування емпіричних досліджень, у тому числі статистичних методів. Проте дійсне – усього лише фаза, що є частиною тривалої історії певного суспільства. Слід наголосити, що в таких підходах історичний вимір суспільного життя, його стадії і цикли присутні лише у вигляді наближеної і локальної послідовності подій, які позбавлені комюлятивності.

Так стався розрив між соціологією як емпіричною наукою про дійсне, яка має ґрунтовну теорію, що оперує кількісними даними про стан суспільства, і загальною теорією, яка формує уявлення про історичні виміри людського буття. Теорія цивілізацій сповна виявляла залежність теперішнього від минулого, зв'язок у часі, наявність якоїсь наддинаміки, яка підкорює історію окремих особистостей, держав, націй і навіть релігій.

На нашу думку, для формування наукової думки щодо цивілізації особливо увагу слід приділити школі «Анналів». Широко відома і в історичній науці, і серед учених, які розробляють

цивілізаційну проблематику, французька школа істориків, які групувалися навколо журналу «Анналі економічної і соціальної історії», що його в 1929 р. заснували М. Блок і Л. Февр. (Після війни назва журналу змінилася: «Анналі. Економіки. Суспільства. Цивілізації», а його редактором з 1956 р. став Ф. Бродель.) Ця школа сприяла подоланню «подієвої» історії, яка висвітлює черговість історичних подій, і створенню «синтетичної», тобто багатомірної історії основних процесів і форм людської діяльності, до якої залучено багато країн і народів і яка стала б осердям усіх наук, що вивчають суспільство [13]. В цій історії має бути розкрито різні сторони життя цих країн і народів перш за все через виявлення економічних, соціальних, політичних і культурно-психологічних процесів. Саме ці сторони становлять чотири блокові підсистеми, сукупність яких утворює цілісну систему суспільної регуляції.

Перша з них – соціальна чи біосоціальна – включає те, що стосується існування людей, способу їхнього життя, відтворення населення (сім'я, рідня, статево-вікові відносини, здоров'я, гігієна, їжа, одяг, праця, дозвілля, захист від небезпеки). Друга – економічна – охоплює виробництво, споживання, обмін продуктами й послугами, техніку, систему комунікацій, регулювання економіки тощо. Третя підсистема – політична – включає те, що становить інституційні відносини між людьми, тобто сукупність звичаїв, норм, права, влади, організації громадського життя, партій, громадських рухів і т. ін. До четвертої відносяться всі вияви духовного життя, створення й утвердження знаково-комунікаційних систем, тобто культура як галузь норм, цінностей, знаків, які забезпечують взаємодію людей. Саме взаємодія цих блоків породжує цілісну систему, яку можна визначити як цивілізацію. Л. Февр дає таке загальне визначення: «цивілізація – це рівнодійна сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, які впливають на свідомість людей певної країни у певний відтинок часу» [14].

Конкретизація цих чинників створювала належні умови для історичних досліджень, обсяг яких залежав тільки від старанності й тривалості роботи історика. Проте праці Л. Февра вносять істотну поправку в це визначення: як економічні, так і соціальні і особливо політичні факти можна розглядати тільки через переконання і погляди взаємодійних суб'єктів цивілізації. «Навіть багатство, праця і гроші чи не є зовсім не “речі”, але ідеї, уявлення, людські судження про “речі”?» [15]. Тому історія набувала важливого психологічного значення і завдання історика значною мірою було доповнено й означено як вивчення історичної психології та історії ментальності, в якій взаємодіють розум і людські пристрасі.

У 1979 р. Ф. Бродель опублікував тритомну працю «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.», яку, без сумніву, можна вважати найвищим досягненням школи «Анналів». У цьому фундаментальному творі найважливіші саме матеріальна та економічна історії. При цьому матеріальна діяльність людей виявляється перш за все через її речову і технологічну сторони, тому з економічної і соціальної історії випадають стосунки людей у процесі виробництва – класовий і професійний поділ суспільства. «Хліб насущний», тобто вид і кількість злаків, потрібних для того, щоб прогодувати населення різних країн, інша їжа й напої, споживання яких характеризує спосіб життя населення, житло й одяг, засоби праці і технологія виготовлення та застосування їх, мережа сполучень і транспорт, гроші та характер грошового обігу, міста, структура економіки, національні ринки, промислова революція й економічне зростання, те, що привело до формування капіталізму, – ось короткий перелік основних сюжетів і назв розділів його праці.

Важливе нововведення Ф. Броделя – поняття «велика довготривалість» як тривалий історичний період, в якому живе та чи інша цивілізація і який вона зберігає через нагромаджений досвід своєї життєдіяльності. На прикладі багатьох масштабних суспільних подій, таких як Французька та Російська революції, Ф. Бродель показав, як цивілізації переживають і долають економічні, соціальні, ідеологічні й політичні труднощі, впливають на перебіг їх, «командують ними». За його висловом, цивілізації «переварюють» соціальні потрясіння і катастрофи чи стимулюють їх у процесі виявлення власних глибинних ритмів.

На думку критиків, великий фактичний матеріал, який унаочнює процеси, що відбуваються в різних сферах життєдіяльності суспільства, не має достатнього теоретичного пояснення [16]. Цивілізація постає у Броделя передовсім як певний простір, «культурно географічна зона» (прив'язана до географії і демографії), як «ансамбль», у якому можна знайти багато певним чином упорядкованих елементів культури (особливе ставлення до техніки, манера вести господарство, вірити, любити тощо), проте загальні принципи регуляції, закономірності змін, сутнісні зв'язки й ієрархія різних компонентів – усе це лишається непоясненим. Зокрема Ф. Бродель відмовляється від уявлення про циклічність у динаміці цивілізацій, розглядаючи їх як зміну

тривалості. Історія начебто складається з багатьох окремих історій – історії мови, письменства, науки, мистецтва, права, соціальних і політичних інститутів, моралі, техніки, буденного життя і т. ін. Усі ці явища і процеси поєднані в єдиному дослідженні «під однією палітуркою», можна простежити найрізноманітніші зв'язки між ними залежно від переконань і здібностей того чи іншого історика. Як зазначає Б. С. Єрасов, кожна цивілізація неповторна, тому дуже важко уявити загальні принципи устрою і закони еволюції.

Природно, постає запитання: чи можливе таке складне або «велике» суспільство, яке об'єднує стільки різноманітних елементів? Інколи відповідь зводиться до того, що таким організаційним началом є держава як засіб організації, який стоїть над обмеженими, локальними, мінливими інтересами первинних «низових верств» чи «архаїчних осередків» [17]. Ці аргументи відсилають нас до поглядів на державу, характерних для середини минулого століття, коли державу розглядали як основне об'єднуюче і регулююче начало. Переосмислюється ця установка ще в ранньому марксизмі (наприклад, у «Маніфесті комуністичної партії»), проте на новому етапі спостерігаємо повернення до первинного змісту і перекидання ідеологічних знаків: замість «знаряддя придушення пригнічених класів» держава отримує статус інструмента утвердження «складного суспільства».

Логічніше й ідеологічно нейтральне уявлення про властиві цивілізації «субординації елементів» або про взаємодію їх і структуру різних компонентів соціокультурної регуляції. За такого підходу реальніше виявити істотні характеристики структури суспільства, його соціально-економічної, політичної чи соціокультурної системи.

Отже, намагання різнобічно й вичерпно описати суспільство приводило до безмежного розширення поля взаємодіючих сил і елементів. Велику кількість різноманітних зв'язків потрібно було б урахувати, щоб реалізувати таке завдання. В низці праць автори обмежувалися «загальним» дослідженням Середземномор'я, Європи чи Франції. Навіть студії середнього рівня поступалися описовості локальних явищ та історій на мікрорівні, на якому ще можливо приблизно охопити більшість чинників і явищ. Проте в межах комплексних історичних досліджень постійно спостерігаємо розбіжність між великою кількістю конкретних історичних розвідок і потребою виявити великомасштабні закономірності.

1. Орлова И. Б. Евразийская цивилизация / И. Б. Орлова. – М., 1998. – С. 26.
2. Черняк Е. Б. Цивилизациография: наука о цивилизации / Е. Б. Черняк. – М., 1996. – С. 7.
3. Мчедлова М. М. Вопросы цивилизации во французском обществознании / М. М. Мчедлова. – М., 1966. – С. 23.

4. Там само. – С. 40.
5. Adams W. The boundaries of civilizations in space and time / W. Adams. – Lanham (MD) : Univ. Press of America, 1987. – P. 6.
6. Єрасов Б. С. Цивілізації: Універсали і самобитність / Б. С. Єрасов. – М., 2002. – С. 51.

7. Современные теории цивилизаций. – М., 1995. – С. 21.
8. Там само. – С. 22.
9. Див.: Кобищанов Ю. М. Африканские цивилизации: становление и эволюции / Ю. М. Кобищанов // Африка: Культурное наследие и современность. – М., 1985.
10. Бациева С. М. Бедуины и горожане в Мукаддиме Ибн Халдуна / С. М. Бациева // Очерки арабской культуры V–XV вв. – М., 1982. – С. 323.
11. Див.: Urban revolution // The encyclopedia of the social sciences. – N. Y., 1968. – Vol. 16. – P. 220.
12. Там само.
13. Див.: Афанасьев Ю. Н. Понятие цивилизации во французской историографии / Афанасьев Ю. Н. // Цивилизация и исторический процесс. – М., 1983; Фернан Бродель и его видение истории / Афанасьев Ю. Н. // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – М., 1986; Дмитриева М. В. Некоторые аспекты изучения истории цивилизации в современной французской историографии / Дмитриева М. В. // Цивилизации. – М., 1992. – Вып. 2.
14. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей / Л. Февр // Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 282.
15. Mann G. D. Lucien Febre: La pense'e vivante d'un historien / G. D. Mann. – Paris, 1971. – P. 90.
16. Див.: Грабски А. Ф. Фернан Бродель: вопросы методологии истории цивилизаций / А. Ф. Грабски // Цивилизации. – Вып. 2.
17. Див.: Ахизер А. С. Что же такое общество? / А. С. Ахизер, И. Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1997. – № 3.

E. Kuchmenko, B. Kuchmenko

CIVILIZATION AS A COMPLEX ANALYTICAL CATEGORY IN THE CULTURAL AND HISTORICAL RESEARCH

The concept of "civilization" as a cultural and historical category is analyzed in this article.

УДК 947:342.5"19"

Шліхта Н. В.

НОМЕНКЛАТУРА ТА ЇЇ ПРИВІЛЕЇ В ДИСКУСІЯХ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ ОЧИМА РАДЯНСЬКИХ І ЗАХІДНИХ ЖУРНАЛІСТІВ

Авторка статті, спираючись на численні публікації радянської преси й західні розвідки, пропонує огляд дискусії, що розгорнулася в роки перебудови навколо питання про привілеї номенклатури. Особливу увагу приділено еволюції поняття «номенклатура» в означений період. Зроблено спробу проаналізувати характер і наслідки офіційно проголошеної Михайлом Горбачовим боротьби проти системи привілеїв номенклатури.

Долучившись до публічної дискусії перед XXVII з'їздом КПРС (1986), російський робітник В. Иванов пояснював, що «соціальна нерівність» у СРСР зумовлювалась існуванням «інертної партійно-адміністративної страти», що лише «очікувала привілеїв від партії» [1]. По суті ставлячи крапку в дискусії навколо привілеїв номенклатури напередодні розпаду СРСР, член ВР СРСР Елла Памфілова стверджувала, що становище номенклатури – цієї своєрідної *партійно-адміністративної страти* – за роки перебудови практично не змінилось, адже її представники «прекрасно жили й зараз» [2]. Тому і пересічний радянський робітник, і визначний політик доби перебудови порушили питання існування в «безкласовому» радянському суспільстві певної су-

спільної «страти» чи «клану», представники якої / якого жили в зовсім іншому вимірі, ніж решта громадян. Ба більше – обоє погодилися з тим, що ця суспільна група, попри всі соціальні реформи перебудови, зуміла зберегти свій особливий статус.

У роки перебудови, особливо із розгортанням політики гласності, вперше на сторінках офіційних видань з'явилися ремарки про поділ «егалітарного» радянського суспільства на «багатих» і «бідних» (де багатство чи бідність, на переконання російського дисидента Іллі Земцова [3], не є економічною категорією, вони визначаються функцією «державного статусу») чи «хазяїв» та їхніх «робітників», за класифікацією іншого російського дисидента Андрея Синявського, (де